

פרק שמיני: מושבות הצפון בשנת השמיטה תרנ"ו

הדיונים הנזכרים, כמו גם שטרי המכירות שנעשו על פי הוראת הרב הלוי, נגעו למושבות יהודה, כמו גם לחדרה שאנשיה ראו עצמם כפופים לרבני ירושלים האשכנזים ולנציגם הרב נפתלי הרץ הלוי.

לעומת זאת, המציאות במושבות הצפון הייתה שונה. מכמה סיבות:

א. מעמדם הציבורי של רבני צפת וטבריה נחשב פחות מזה של הרבנים בירושלים והשפעתם ממילא פחותה.

ב. היקב בזכרון יעקב לא היה תלוי בהכשרם של רבני צפת או טבריה, אלא בהכשר הרב המקומי של זכרון יעקב בלבד, בפרט משום שהיקב טרם הגיע להפקת יין ליצוא.

מציאות זו הפחיתה במידה מכרעת את יכולת ההשפעה של הרבנים מצפת ומטבריה על עמדת הפקידות בעניין.

כך, במכתב למ"ל מ"ח באדר תרנ"ה, ציין ברזילי, כי עוד בתחילת החורף פגש ביפו את הפקיד בגליל העליון, יהושע אסוביצקי, שסיפר לו כי פנו אליו הרבנים מצפת ורצו שיקבל את הכרעתם בענייני השמיטה, הוא השיב להם: "בפנקסי החלוקה [...] אינני מעלעל אותם הפנקסים ואיני מביט על טהרת ידיכם, ואף אתם אל נא תסתכלו הרבה בענייני ודבר השביעית כבר כתוב וחתום אצלי מגאונים גדולים מכם וד"ל [ודי לחכימא]"⁶⁹⁸. במכתבו הבהיר ברזילי:

"ואמנם לו נקל לעשות זאת, כי בכל הגליל העליון אין גאונים ויש אך מ"צים וד"צים, וה' אסעוויצקי מטיב עמהם [...] ואף ראש הוא גם בעיני הרשות ולכן עומדים הרבנים שמה מרחוק [ולכן] אסעוויצקי יעשה כההיתרים משנת תרמ"ט, וכאשר דברתי אתו שיתערב בדבר השביעית פה ענני: אין חפצי להיות כפר ואפיקורס, ואם אך אתערב בדבר ביהודה אשיג השמות הנכבדים האלה."

ברזילי הוסיף שם שגם ב"גליל התחתון"⁶⁹⁹, בו ממונה הפקיד יעקב בן-שימול, השפעת הרבנים מועטה, שכן לרבני צפת אין השפעה במקום משום "קושי הדרך" ו"מעוט הולכי הדרכים" מצפת למושבות, וממילא במציאות הנוכחית, כאשר היין של זכרון יעקב טרם התפתח לסחורה ליצוא, שאלת הכשרות אינה דורשת היתרים מבחוץ. הרב המקומי בזכרון יעקב הוא אביו של הפקיד אסוביצקי, המקבל שכרו מהפקידות ואינו בעל מעמד

698. אצ"מ A25\20, עמ' 29-31.

699. כוונתו לאזור זכרון יעקב, שכן באותה העת לא היו מושבות בגליל התחתון.

חזק, וממילא "הפקידות תעשה כל העבודות שתמצא לנכון ולקולניסטים [יתנו] לעשות כמו שיחפצו: אם יעבדו מוטב, ואם לאו ג"כ לא יצטער". אם כי גם שם התלכטה הפקידות כיצד לנהוג למעשה.⁷⁰⁰ לגבי המזרע העריך שם ברזילי שהפקידות לא תחייב את האיכרים לעבוד, כיוון שהזריעה ממילא יחסית מועטת שם.⁷⁰¹

זכרון יעקב

למעשה, המדיניות ההלכתית בצפון נקבעה ברובה על ידי רבה של ראש פינה, הרב טודרוס כהן. שטרי המכירה, הן באזור ראש פינה והן בזכרון יעקב ובסביבתה נערכו על ידו, כפי שתיאר בשנת תר"ע, במכתב לרב אברהם יצחק הכהן קוק:

"אני זוכר בשנת תרנ"ו טרם שנת השמיטה הייתי בזכרון יעקב בעת הזאת, והי' [ה] שם רב נכבד זקן הרב ר' שמחה בונם אוסוועצקי' ולא להתערב בזה⁷⁰² ועשיתי ב"ה [ברוך ה'] בשם השטרי מכירות עפ"י דתה"ק [דין תורתנו הקדושה] בכבוד גדול נתקבצו המנהלים דשם והי' [ה] להם לשמחה בחתמם על שטרי מכירות בכח הרשאה שהי' [ה] בידם מהשר הבאראן הי"ו, והרב דשם ואני הורינו להאכרים אופני ההיתר היאך שיתנהגו בשביעית וכן קבלו עליהם וקיימו הכל כאשר פקדנו עליהם, ואחר באתי לפה ראש פנה ועשיתי כנז' [כר] והאכרים קיימו כאשר הורתה להם בכח בית הפקידות, וכל העובר ענש יענש בכסף מבית הפקידות".⁷⁰³

700. ראו במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים מליל כ"ח בחשוון תרנ"ו: "ביום ב' בשעה 10 הי' [ה] ה' [אדון] בן שמואל ומר חזן אצל ד"ר יפה [...] נודע לנו: כי גם בנוגע לזכרון יעקב נשתנה הדבר ותחת שביום א' נתן מר שיד פקודה בכתב למר בריל כי ינטעו ולא יביטו כלל על אסרוי הרב מיפו והיום פקד כי לא ינטעו ובטל פקודתו" (להלן נספח 19יא).

701. "רוב המושבות נשענות עתה על הנטיעות. ביסוד המעלה נטעו <כבר> <---> <---> ונותנים להם עבודה בגנים ובכרמים וא"כ <למה> <---> <הוראת> <---> רבני ירושלים בשביל זריעת שלשים דולם. ממשמר הירדן אין <---> <---> אין שום זריעה. בזכרון יעקב אך קלונסת אחד [זורע]. ובכל המושבות הסמוכות לזכרון יעקב אין זריעה" (שם).

702. אף שכלל הנראה סבר הרב אסוביצקי להקל בנושא, כפי שעולה מתיאור שכתב ברזילי ביומנו ובו התייחס לביקור שלו אצל הרב אסוביצקי במוצאי כ"א בניסן תרנ"ה, שעסק גם בשמיטה: "מוצאי יו"ט אור ליום ג' [...] בקרנו את הרב אבי אסוועצקי [...] הראנו בהש"ע בהבאר היטב קולא נגד השמיטה" (אצ"מ 232\25A, פנקס ג). מסתבר שהכוונה להערתו של הבאר היטב על דברי השולחן ערוך, חושן משפט, סימן סז, סעיף א', שממנה משמע לכאורה שבניגוד לחובת שמיטת כספים החלה בזמן הזה מזדבנן, לא חלה כלל חובת שביטה בזמן הזה מעבודות הקרקע: "אבל חרישה וזריעה" [ה] לא אסרו בשביעית וביובל שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בו כ"כ התו' פרק השולח ולי נראה טעם אחר דכיון דקדושתן תלויה בארץ ולא שייכא בח"ל וכיון שכן גם בא"י לא תקנוהו משא"כ שמיטת כספים שהוא חובת הגוף עכ"ל הסמ"ע". באופן דומה הסיק הרב אלכסנדר משה לפידות, עוד בשמיטת תרמ"ב (ראו לעיל כרך א, עמ' 116). וראו המשא ומתן בהבנת דברי הסמ"ע בין הרב חיים הירשנזון לרב שמואל סלנט, ערב שמיטת תרמ"ט, כשהרב הירשנזון, תומך בהבנת הסמ"ע כפשוטם, בעוד הרב סלנט טוען שכונת הסמ"ע שלא לחייב שביטה ביובל בלבד, ודבריו מכוונים לכך שלא שייך בזמן הזה לשבות בשביעית וביובל, שנתיים רצופות (הצבי, י"ד שבט תרמ"ח (27.1.1888), עמ' לא-לב). ברזילי ציין עוד ביומנו, בהסתייגות מרובה, שהרב אסוביצקי "הביע דעתו נגד הישוב וכי אי אפשר לקוות שבני ישראל יתישבו פה", ואולי בכך דווקא ראה הרב אסוביצקי נימוק נוסף להקלה בדיני השמיטה. הרב אסוביצקי אישר את שטרי מכירת האילנות והחכרת השדות בחדרה (ראו להלן נספחים 16א, 16א) ואף ערך כנראה שטר מכירה לאחד מאיכרי חדרה, לצורך העבודה במזרע, במהלך שנת תרנ"ו (ראו לעיל ליד הע' 696).

703. פוס, יסוד המעלה.

ככל הנראה, נערכו השטרות על פי הנוסח שקבע הרב נפתלי הרץ הלוי,⁷⁰⁴ אולם תנאי ההיתר היו בדומה לפסיקה של הרב ספקטור.⁷⁰⁵

בראשית שנת תרנ"ו, טרם היה ברור כיצד ינהגו במושבות הגליל.⁷⁰⁶ הידיעות ביפו על הנעשה בצפון, המשיכו להיות מעורפלות גם אחר כך. באמצע חודש כסלו, כתב ברזילי לסופר הוועד האודסאי, זלמן אפשטיין, ש"בזכרון יעקב עובדים הכל כהיתר הגרש"מ והח"ב [והחכם באשי] ובכ"ז [ובכל זאת] יש בודאי איזו מלאכות שנמנעים מהם - אך זה לא ברור לי למעשה".⁷⁰⁷ שבועיים אחר כך ציין ברזילי, ש"בנוגע לזכרון יעקב נשתנה הדבר ותחת שביום א' נתן מר שיד פקודה בכתב למר בריל, כי ינטעו ולא יביטו כלל על אסורי הרב מיפו והיום פקד כי לא ינטעו ובטל פקודתו".⁷⁰⁸ בכ"א בטבת כתב ברזילי לסלוצקי: "בזכרון יעקב עבדו וש[ב]תו ושבתו ועבדו וחזרו ושבתו. בגליל העליון אומרים שעובדים אך דברים ברורים איני יודע וכמדומה לי שגם הם בעצמם אינם יודעים איך נוהגים".⁷⁰⁹

מכמה מקורות נוספים עולים פרטים נוספים על הנעשה בחלק ממושבות הצפון.

ראש פינה

בראשית שנות ה-90 הוחל במימוש תוכנית לפיתוח ענף המטעים במושבה, וזאת במטרה להעמיד מטעים אלו במרכז המשק היצרני של המושבה, ולהעבירם תוך שנים אחדות מידי הפקידות לידי האיכרים. הרעיון היה שראש פינה תתבסס על מטעי גפנים משובחים. בפועל, ערב השמיטה הורכבו בה הרבה גפני מאלגה, שענביהם נועדו בעיקר לתעשיית צימוקים. בנוסף, השקיעה הפקידות בשתילת

704. אין בידנו את נוסח ההיתר שערך הרב טודרוס בתרנ"ה, אבל ככל הנראה הוא דומה לזה ערך הרב טודרוס כהן בראש פינה, בשנת תרס"ג (ראו להלן נספח 30).

705. ראו במכתבו הנזכר לראי"ה קוק, בשנת תר"ע, שם ציין הרב טודרוס כהן שהוא התיר את העבודות על ידי יהודים למעט "ארבע העבודות", אותן התיר רק על ידי גויים. וראו גם תנאים אלו בנוגע לעבודה בזכרון יעקב בשמיטת תרס"ג (להלן שער שני, הע' 292-293). וראו עוד להלן שההיתר בראש פינה וביטוד המעלה, שנעשה על פי הדרכתו של הרב טודרוס כהן, היה לזרוע על ידי גויים. ברזילי ציין במכתבו לר"י ניסנבוים מכ"ח באלול תרנ"ה: "אני משער את הרושם אשר יוכל [לעשות] ענין השמיטה על אורח אשר יעבר במושבות בשנה הבע"ל [הבאה עלינו לטובה]. יבא לרל"צ פ"ת גדרה ורחובות יראה שמיטה עקומה בפרופילים ועל כל צעד ישמע שמיטה [עם] איזה היתר עקום ואך יצא הגלילה ולא ימצא שום זכר לזה כי אם אולי זכר לשמיטה כהוראת הח"ב לבור דולם אחד אך שם שמיטה לא ישמע לא בזכרון יעקב וא[ו]לי גם בר"פ מפני ששם אין יין בכמות הגונה" (להלן נספח 114). אולם די ברור שאמר זאת בהיותו רחוק ממקום ההתרחשות, ללא ידיעה של ממש, ואולי גם כמשאלת לב. מאוחר יותר הוא עצמו ידווח אחרת, כדלהלן.

706. בליל יום שלישי י"ח בחשוון תרנ"ו, כתב ברזילי למל"ל שהוא שב ביום חמישי האחרון מסיור של שבועיים בגליל, ובכללו שלושה ימים בגליל העליון וציין ש"ענין השמיטה בגליל העליון לא ברור וקבל צורה כזו: נשואי פנים וזקנים נוהגים סלסול בעצמם והצעירים ורוב הע[ם] עובדים" (אצ"מ 22\25, עמ' 87-88). אולם היה זה טרם התחלת העבודות בפועל.

707. שם, עמ' 254. במכתב מ"ד בכסלו תרנ"ו לזלמן אפשטיין.

708. במכתב מא' בטבת תרנ"ו, ללויין-אפשטיין (להלן נספח 19יא).

709. אצ"מ 22\25, עמ' 373-374.

תותים ושקדים, במטרה שגם אלו יחולקו בעתיד בין האיכרים. כמו כן הוחלט לרכז את חלקות התבואה המפוצלות של האיכרים ולחלקן מחדש.⁷¹⁰ בינתיים חולקו השטחים בין האיכרים באופן זמני, כשהם נזקקים לפי שעה לתמיכה קבועה מהפקידות, אם כי הצפי היה שבשנים הבאות יוכלו כבר להתבסס יותר.⁷¹¹ בנוסף, החלה להתפתח במושבה תעשיית המשי, והוקמה בה מטווייה שבה הועסקו עשרות צעירים יהודים, רובם ככולם מצפת.⁷¹²

ערב השמיטה הורה הרב טודרוס כהן לאיכרי ראש פינה, בתיאום עם הפקידות, שלא לזרוע את גינות הירק הפרטיות, אולם ירקות נזרעו על ידי ערבים.⁷¹³ נראה שגם העבודות במזרע של האיכרים נעשו על ידי אריסים, כפי שנעשה ממילא בשנים קודמות. אולם לא ברור מי ביצע את מלאכות השתילה והמזרע מטעם הפקידות עצמה.⁷¹⁴

710. ראו לעיל כרך א, עמ' 420; לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 394.

711. בסיכום יבולי שנת תרנ"ה ציין ברזילי, אשר ביקר במושבה בראשית תרנ"ו, שייבול הענבים עדיין מועט, ומשום המרחק מן השווקים מיועד בעיקר לצימוקים. מעט יין נעשה בצורה ארעית. האיכרים נזקקים עדיין לתמיכה, כי יבול הגפנים והתות טרם מניב הכנסה משמעותית, אך בשנה הבאה מקווים להכנסה הגונה כי לכל איכר 5,000 גפנים מורכבות בגפני מאלגה ואלף תותים. הוא העריך שבתוך 2-3 שנים, המושבה תהיה מבוססת (ראו במכתבו למל"ל, מליל י"ח בחשוון תרנ"ו (אצ"מ A25\22, עמ' 165). וראו עוד בהמליץ, י"א בכסלו תרנ"ו (26.11.1895), עמ' 2-3; לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 394).

712. בשנים תרנ"ה-תרנ"ו הועסקו במקום 40-50 צעירים מצפת בשכר 6-7 גרוש ליום. ראו בדיווחו של יהושע בן-אריה מכ"א באייר תרנ"ו (אצ"מ A25\39); ובמכתבו של ברזילי למל"ל, מליל י"ח בחשוון תרנ"ו (ראו בהערה הקודמת); וראו עוד גלס, תעשיית המשי, עמ' 90.

713. שמואל שולמן מצפת דיווח ב"שלהי תרנ"ה": "היום הודיע לי ידי"ג [ידי נפשי] הרב מוהר"ט [מורינו הרב טודרוס] הכהן נ"י, שבהמושבה ראש פינה כי בידעת בית הפקודות גזר אומר באיסור חמור לבל יזרע שום אדם בשנת השמיטה הבע"ל את גן הירק הסמוך לביתו" (חבצלת, י"ד בתשרי תרנ"ו (2.10.1895), עמ' 11). לפי זה, משמע שלגני הירק לא ניתן היתר כלל (בדומה למה שנהגו ביסוד המעלה. ראו להלן), אולם בדיווחו של יהושע בן-אריה מראש פינה, בכ"א באייר תרנ"ו, הוא ציין שרוב האיכרים זרעו ירקות ו"הזריעה על ידי גוי כפי ההתיר הנ"ל" (אצ"מ A25\39), לפי זה משמע שזרעו על ידי גויים, אלא אם כן לא מדובר על גינות הירק הפרטיות אלא על שטח אחר.

714. יש לציין שבדיווח מהמושבה מראש פינה, מ"ד בכסלו תרנ"ו, צוין שנענף האתרוגים במושבה מתפתח משנה לשנה כשכמעט כל האכרים "היום במורד בדרך העולה "יסד המעלה" עסוקים בנטיעה הזאת", כשהמצטיינים בזה הם משה בלום ופסח ליב בוקסטר, "והגנן החרוץ שלנו גמר עבודתו עתה לחרש חלק אדמה גדול תחת הכרם בערך 4 הקטר לנטע שם אתרוגים מהמשתלה" (הצבי, ג' בטבת תרנ"ו (20.12.1895), עמ' מח; פורסם אחר כך משם בהמליץ, כ"ט בטבת (15.1.1896), עמ' 4). אולם בחבצלת, כ"ד בטבת תרנ"ו (10.1.1896), עמ' 111, פורסמה הכחשה והכותב 'דובר אמת' העיר, כי המדווח הנזכר בהצבי "שכח למנות השנים, כי האי שתא שנת השמיטה", וכי בא "מאמר בד"ג [=כנראה טלגרמה] מיוחד מהנדיב שליט"א להאדון פ'... [=פסקל] בפירוש נאמר "שלא יטעו אתרוגים, ולא לעשות ברכה כי שנת השמיטה, ושבתה הארץ".

המציאות החקלאית בראש פינה בשנים תרנ"ה-תרנ"ז ⁷¹⁵			
נטיעה וזריעה בשנת תרנ"ו		המשק החקלאי בשנת תרנ"ה	
הערות	שתלו השנה האיכרים - 18 איש	שתלה הפקידות השנה	לכל איכר יש:
		שקדים: 10,000 תותים: 13,000	2 הקטר ⁷¹⁶ גפנים (5,000 גפנים) 2 הקטר זיתים, 2 הקטר תות 2 הקטר עצי פרי שונים
	ככל הנראה על ידי אריסים ⁷¹⁷	חטים: 500 מיד כל אחד שעורים: 1,400 מיד פול: 700 מיד כרשנין: 150 מיד	2 הקטר לכל משפחה
	חטים: 65-40 מיד כל אחד שעורים: 20-30 מיד פול: 30-40 מיד כל אחד כרשנין: 3-12 מיד כל אחד	בצלים: 200 רוטל תפוחי אדמה: 100 רוטל	
	זרעו רוב האיכרים		גן ירק לכל משפחה ובכללה כ-30-40 עצי אתרוג
	הזריעה על ידי גויי כפי ההתר הנ"ל ⁷¹⁸		גני ירק פרטיים

יסוד המעלה

מראשית שנות ה-90, עם המעבר של המושבה לחסותו של הברון, שימש חלק נכבד משטח המושבה כמשתלה לגידול צמחים ופרחים. בנוסף לכך, נשתלו עצי פרי שונים עבור בני המושבה, בצד עיבוד מסוים של חלקות תבואה. ערב השמיטה אף הוחל בניסיון לפתח במקום את תעשיית המשי, בדומה לזו שבראש פינה.⁷¹⁹ למעשה, רוב תושבי המושבה עבדו כשכירים של הברון, ובנוסף להם הגיעו פועלים יהודים מצפת.⁷²⁰

715. אצ"מ A25\39. מדיווחו של יהושע בן-אריה לברזילי, בכ"א באייר תרנ"ז.

716. הקטר = כ-11 דונם.

717. דיווח מי"ד בכסלו תרנ"ז מראש פינה, ציין ש"האכרים ששה עשר במספר ירדו לחרש אדמתם" (הצבי, ג' בטבת תרנ"ו (20.12.1895), עמ' מח). ולכאורה, משמע שהאיכרים חרשו את האדמה בעצמם, אולם בפירוט העבודה בראש פינה בשנת תרנ"ד צוין ש-7 אכרים זרעו 1,000 דונם, העבודה נעשתה על ידי אריסים כשהאריסים משתתפים בחצי ממהוצאה ומקבלים בתמורה חצי מהתבואה (לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ה), עמ' 427). מסתבר שלאור ההנחיות של הרב טודרוס כהן גם עתה בוצעו העבודות על ידי גויים. כאמור, המדווח הנזכר מראש פינה דיווח גם על נטיעת אתרוגים בשנת תרנ"ו, אך נטען שהוא טעה וההוראה המפורשת של הפקידות הייתה שלא לנטוע אתרוגים בשמיטה (ראו לעיל הע' 714).

718. ראו לעיל הע' 713.

719. על מעבר המושבה לחסותו של הברון ראו לעיל כרך א, עמ' 430. על הניסיון לפתח במקום את תעשיית המשי, ראו הדיווח מיסוד המעלה, מכ"ד בסיוון תרנ"ה (הצבי, ה' באב תרנ"ה (25.7.1895), עמ' קד; המליץ, כ"ח באב תרנ"ה (18.8.1895), עמ' 3). וראו שם הדיווח על הגעתן של שתי מכוונות קצירה, "בהשתדלות הגנן האדון פסקל המפקח גם על עניני עבודה פה ביסוד המעלה".

720. על עבודתם של עשרה יהודים מצפת במושבה, ראו דיווחו של שמחה שולמן מצפת בהצבי, י"א בניסן

מי שטיפל בענייני מכירת האילנות לקראת השמיטה וההוראה על תנאי ההיתר, היה הרב טודרוס כהן, רבה של ראש פנה, שהתיר כאמור את העבודות, בדומה להיתרו של הרב ספקטור,⁷²¹ וכפי שציין הרב כהן במכתב לראי"ה קוק בשנת תר"ע:

"זאת ידע כת"ר [כבוד תורתו] שאני רב כפה על מקום מו"ר אבי הרה"ג זל"ה עשרים שנה, עוד בהיות אנשי יסוד המעלה היו יושבים באהלים בלא בתים, אח"כ הבאראן הי"ו עשה להם בתים וחצירות בגודל יופי, כי גם להבאראן הי' לו שם גן גדול עם כל מיני פירות ושעשועים שעולה לכמה אלפים פראנק, וחוף שהי' להם שדות וקרקעות שלהם היו מרוויחים הרבה בשכירי יום אצל הבאראן והגן שלו ובתיקן הדרכים [...] ומיום שנוסדה המושבה אני הרב שלהם כי איני רחוק מפה, ותחת מנהל אחד, כי היו תמיד ביניהם דו"ד [דין ודברים] ואינם עושים שום דבר בלתי ידיעתי. ובשמיטות שעברו היו מתנהגים כפי שהורתי להם דרך ההיתר כידוע".⁷²²

העבודה החקלאית ביסוד המעלה בשנים תרנ"ה - תרנ"ו ⁷²³				
הערות	באדמת הנדיב	באדמת האיכרים		
		5,600 2,200 3,000 3,000	תותים משמש שקדים זיתים	תרנ"ה
	2,000 8,000 8,000		תותים משמש ורדים	תרנ"ו
על ידי גויים, על פי ההיתר ⁷²⁴	- 1,800 מיד 200 מיד	800 מיד 325 מיד 400 מיד 30 מיד	חטים שעורים פולים עדשים	
לא עובדו בשמיטה ⁷²⁵			גינות ירק	

תרנ"ה (5.4.1895), עמ' מח.

721. ראו לעיל הע' 705.

722. ראו פוס, יסוד המעלה. וראה שם שהרב טודרוס כהן פירט שההיתר הוא לעשות את ארבע העבודות שיסודן מן התורה, על ידי גויים. אין בידינו את שטר המכירה של יסוד המעלה, אולם לקראת שנת תרס"ג נעשתה המכירה של אילנות יסוד המעלה, יחד עם מכירת האילנות בראש פינה ובמשמר הירדן, על ידי הרב טודרוס כהן (ראו להלן נספח 30), וסביר שבאופן דומה נעשתה המכירה ערב שמיטת תרנ"ו.

723. אצ"מ 25\39; אצ"מ 25\82-11-12. דיווחו של משה ורהפטיג.

724. ורהפטיג ציין שם בדיווחו: "בהשמיטה נהגו כפי היתר ר"ל [רוצה לומר] הגוי ורק לא זרעו הן ועשו חומרה על עצמם". בדיווח של איש צפת, שביקר מקום בחודש אייר תרנ"ו, צוין ש"הגנות אשר מאחורי בתיהם שובתים השנה שבת לה, ורק בשדה התבואה עבדו עפ"י המצאת היתר של הרה"ג מיפו ועפ"י הרבנים הגדולים שבירושלם ת"ר" (הצפירה, ג' בסיוון תרס"ג (15.5.1895), עמ' 479), אולם יש להסתפק האם באמת נעשתה העבודה על סמך החכרת השדות בהבלעה או שהקילו שהעבודות ייעשו על ידי גויים, כהיתרו של הרב ספקטור.

725. ראו בהערה הקודמת.

עין זיתים

אדמת עין זיתים, כ-5,500-5,600 דונם, נקנתה מידי פקידות הברון על ידי אגודת 'דורשי ציון', בשנת תרנ"א (1891). האגודה ניסתה לפתח במקום משק כרמים, אולם נכשלה בכך והחל משנת תרנ"ה נמסר ניהול המקום לידי פקיד הברון בראש פינה. במקום הועמד גנן מטעם הפקידות, שהחל בפיתוח המשק החקלאי במקום.⁷²⁶

באמצע חודש כסלו תרנ"ז דיווח ברזילי ש"בעין זיתים שובתים ועושים רק הדברים הנוגעים לקיום האילנות".⁷²⁷ למעשה, נעשו עבודות נוספות ואף על ידי יהודים, כפי התוכניות עוד משנת תרנ"ה.

עין זיתים - 5,600 דונם ⁷²⁸				
מציא עד שנת תרנ"ה	בשנת תרנ"ה	תוכניות לשנת תרנ"ו	בפועל בשנת תרנ"ו	
241,800 [57,400] (מהם מתו)	הושלמו: 43,700 מזן מאלגה. [נקלטו למעשה: 35,600]	להשלים כ- 15,000	הושלמו 25,000 גפנים	נטיעת גפנים 70 - הקטר
	הורכבו: 20,000 מזמורת מלגה [נקלטו 12,120]	להרכיב 80-100 אלף גפנים	הורכבו על זן מאלגה: 50,000 גפנים	הרכבת גפנים
	חריש שלוש פעמים, לכילוי קוצים, זמירה גיפור, קיצוץ זמורות		עובדים מדי יום בין 10-25 כפועלים יהודים (בהם גם ילדים מצפת הסמוכה. בשכר: 2.5 גרוש - 13.5 גרוש) ב: זיבול הכרמים, ליקוט האינזיל ועוד	פעולות נוספות בגפנים
זיתים: 5,000 [נקלטו כ-10%, 500]	ניטעו 2,000	להרכיב את הזיתים שניטעו		זיתים
	ניטעו 900 [נקלטו 45%]		ניטעו 500	תאנים
	ניטעו 5,400 [נקלטו 3959, 72% ועוד 300 במשתלה		ניטעו 2,000	תותים
			1,100 שתילי שקד הועברו מהמשתלה וניטעו זמנית במקום אחר	שקדים
			הרבה גנות ירק - והירקות נמכרו בצפת - וגם העבודה שם נעשית על ידי יהודי	גינות ירק

726. גולדשטיין ובן-ארצי, מושבה, עמ' 56-57.

727. אצ"מ 22\25, עמ' 256. במכתבו מ"ד בכסלו תרנ"ו למ"מ אוסישקין. וראו גם במכתבו לזלמן אפשטיין מח' בכסלו תרנ"ו, ובמכתבו למ"ל מט"ו בכסלו תרנ"ו (שם, עמ' 240, 264).

728. דיווח גנן הפקידות גולד מ-22.10.1895 (ד' בחשוון תרנ"ו) על הפעילות החקלאית בשנת תרנ"ה והתוכניות לשנת תרנ"ו (הצפירה, א'-ב' בכסלו תרנ"ו (18-19.11.1895), עמ' 966, 962; המליץ, ז' בכסלו תרנ"ו (24.11.1895), עמ' 1). וראו גם נתונים קרובים בלוח אחיאסף (לשנת תרנ"ז), עמ' 395. הנתונים על הנעשה בשנת תרנ"ו לקוחים מדו"ח של יהושע בן-אריה מראש פינה, מכ"א באייר תרנ"ו (אצ"מ 25\39). יש לציין שבדו"ח הוועד האודסאי משנת תרנ"ו הנתונים ברובם מעט גדולים יותר. כדלהלן: כ-200,000 גפנים. הורכבו כ-160,000, חציים ממין מלאגה. בנוסף מוזכרים עצי פרי נוספים: כ-14,000 תות, 250 תאנה, 18,000 זית, 1,000 שקד, 10,000 עצי פרי שונים, משתלה בה: אתרוגים, תמרים, שקדים ועוד (חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ז), עמ' 85).